

UOT 811.111

Z.M.Əhmədova
Bakı Dövlət Universiteti
zahrahmadova@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLƏRİNİN LEKSİK MƏNASI

Açar sözlər: sözünü, leksik məna, qrammatik məna, hal şəkilçiləri, sintaktik-semantik əlaqələr, köməkçi nitq hissəsi

Məqalədə ingilis dilində sözönlərinin tutduğu mövqə, onların leksik və qrammatik mənası haqqında məlumatlar öz əksini tapır. Məlumdur ki, aid olduğu sözlə münasibətdə ön mövqə tutan sözönləri əlaqəyə girdiyi söz ilə birlikdə hal münasibətlərini ifadə etməyə qadirdir. Nitqdə sözönlərinin işlənməsi onların həm sintaktik, həm də semantik yükə malik olduğunu sübut edir.

Burada xüsusi diqqət onların leksik mənası ilə bağlı müxtəlif müəlliflərin yanaşmasına yetirilir. Müəllif qeyd edir ki, sözönlərinin bir nitq hissəsi kimi əsas mənası onların sintaktik mənasıdır, yəni sözləri söz birləşməsi və ya cümlə daxilində birləşdirmək bacarığıdır. Leksik məna adı altında onların denotativ situasiyada obyektlər arasında münasibətləri ötürmək bacarığı nəzərdə tutulur.

З.М.Ахмедова

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДЛОГОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: предлог, лексическое значение, грамматическое значение, надежные окончания, синтаксико-семантические отношения, второстепенная часть речи

В статье рассматривается место предлогов в предложении, их лексическое и грамматическое значения. Абсолютно очевидно, что предлог со словом, к которому он относится, обладает способностью выражать падежные отношения. Использование предлогов в речи подтверждает их синтаксические и семантические особенности.

Особое внимание здесь уделяется отношению различных авторов к лексическому смыслу предлогов. Автор статьи ссылается на то, что главная значимость предлогов как части речи это их синтаксическое значение, т.е. их способность соединять слова в словосочетаниях и предложениях. Под лексическим значением предлогов подразумевается их способность выражать отношения между объектами в денотативном значении.

Z.M.Ahmadova

THE LEXICAL MEANING OF PREPOSITIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Keywords: *preposition, lexical meaning, grammatical meaning, case endings, syntactical-semantic realtions, secondary part of speech*

The article considers the status of prepositions in a sentence, their lexical and grammatical meaning. It is obvious that, a preposition together with the word to which it refers, has the ability to express case relations. The use of prepositions in speech confirms their syntactic and semantic peculiarities.

Particular attention is paid to the attitude of various authors to the issue of the lexical meaning of the prepositions. The author refers to the fact that the main significance of prepositions as a part of speech is their syntactic meaning, i.e., the ability to combine words in phrases and sentences. By their lexical meaning is meant their ability to express relations between objects in the denotative situations. By their lexical meaning their ability to express relations between objects in the denotative meaning is meant.

“*Preposition*” (sözünü) sözü latın mənşəli olub, “*prae*” (müasir ingilis dilində mövcud olan *on* sözünü – üstündə, üzərində) və “*positus*” (yerləşən, qoyulmuş) sözlərinin birləşməsindən nəşət etmişdir. Dilin müasir vəziyyətində fransız, latın mənşəli alınma sözönlərinin mövcudluğu danılmaz fakt olsa da, müasir sözönlərinin böyük əksəriyyəti qədim ingilis dilində mövcud olmuşdur. Müstəqil mənəli digər sözlər ilə müqayisədə sözönlərinin tarixi öz stabilliyi ilə fərqlənir. Belə ki, qədim ingilis dilində mövcud sözönlər hal şəkilçiləri ilə işlənərək onların əks etdirdiyi münasibətləri dəqiqləşdirirdi. Erkən orta ingilis dili dövründən başlayaraq qrammatik münasibətlərin funksiyası sıradan çıxmış hal sistemindən yeni sistemə – sözönlü tərkiblərə keçdi, yəni köhnə dilin ünsürləri yeni ünsürlərlə əvəz olundu. Mühüm inkişaf mərhələsi keçən sözönlər dildə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Hal şəkilçilərinin qrammatik funksiyasını öz üzərinə götürərək onlar yeni keyfiyyət və yeni mənələr qazandılar. Müasir ingilis dilində yiyəlik hal istisna olmaqla, cümlədə sözlər arasında mövcud münasibətlər məhz sözönləri vasitəsilə ifadə edilir. Tarixən sintetik quruluşa malik olan ingilis dilinin analitik quruluşa keçid alması tədricən halların sayının azalması ilə müşayiət olundu.

İngilis dilində hallanmanı göstərən yeganə ‘s morfemi məhdud sayda münasibətləri ifadə edə bilər. Bu baxımdan sözönləri substansiyalar arasında münasibətləri ifadə etmək üçün əsas vasitələrdir.

Sözönlərinin nominativ funksiyaya malik dil işarəsi kimi qəbul edilməsi ilə bağlı mövcud problemlərdən biri verilmiş sözünü vasitəsilə ifadə olunan, sözünü və denotat arasındakı mənənin müəyyənləşdirilməsidir. İnsan fəaliyyət

prosesində təkcə predmet, hadisə və onlar üçün xarakterik xüsusiyyətləri deyil, həm də onlar arasındakı əlaqələri üzvləndirir, qavrayır və əks etdirir. Belə ki, əşyaların, onlar üçün xarakterik xüsusiyyətlərinin və əlaqələrin insan təfəkküründə inikası üçün keçilməz sərhədlər yoxdur; əlaqələrin adlandırılması (nominasiyası) predmetlərin adlandırılmasından (nominasiyasından) heç də nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənmir [6, s.367]. Sözlərinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar müstəqil vasitə kimi deyil, nominativ vasitə kimi yalnız söz birləşmələri və ya cümlələrin tərkibində reallaşır.

İngilis dilində mövcud olan sözlərinin Azərbaycan dilində qarşılığını – hal şəkildələri, qoşmaları və köməkçi adları araşdıran A.İsmayılova hal şəkildələri və sözləri arasındakı əlaqə barədə haqlı olaraq qeyd edir ki, cümlə daxilində isim ilə digər nitq hissələri arasında münasibətlər flektiv dillərdə, o cümlədən ingilis dilində məhz sözləri sayəsində baş tutur. Belə ki, Azərbaycan dilində bu münasibətlərin reallaşmasında birbaşa olaraq hal şəkildələri iştirak edirsə, ingilis dilində bu funksiya sözlərinin üzərinə düşür. “Hallar və sözləri öz aralarında qarşılıqlı təsirdə olmaqla bərabər, biri digərindən fərqlənir. Əgər sözləri cümlədə öz vəzifələrinə və qrammatik mənalarına görə halları xatırladırsa, öz formasına görə hallardan fərqlənir” [2, s.99]. A.İsmayılovadan fərqli olaraq S.İmanova ingilis dilində cümlədə sözlər arasındakı sözləri vasitəsilə müəyyənləşən əlaqənin öz imkanlarına görə hal şəkildələri ilə tamamilə bərabər hüquqa malik olduğunu qeyd edir [1, s.41]. Rus dilində mövcud olan sözlərinin hallar ilə əlaqədar olması məsələsi öz əksini V.Vinoqradovun tədqiqatında da tapmışdır. Təbii ki, ingilis dilindən fərqli olaraq rus dilində bu iki vasitə bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə hal münasibətlərini ifadə edir. Ayrı-ayrı hal formaları cümlədə ismin roluna işarə edir və cümlədəki digər sözlərlə əlaqəni göstərir. Hallar üzrə dəyişmə ismin mənasını dəyişmir. Bu barədə V.Vinoqradov yazır: “İsmin hal formaları material həyatın predmet, hadisə, hərəkət və keyfiyyətləri arasındakı əlaqələrin qavranılmasında öz əksini tapır”. Sonradan müəllif qeyd edir ki, “halların forma və funksiyaları sözlərinin (onların özünəməxsus mənalar ilə birlikdə) qrammatik sistemə uyğundur” [5, s.139]. Beləliklə, V.Vinoqradov sözlərində leksik mənaların mövcudluğunu qəbul etmişdir.

Sözləri müasir ingilis dilində müəyyən mənada hal sistemini tamamlayır, belə ki, onlar leksik mənə ilə yanaşı, qrammatik mənaya – birləşdirici mənaya da malikdir. Məhz birləşdirici mənə sayəsində sözləri digər sözlərlə əlaqənin qurulmasında mühüm rol oynayır. Sözləri söz birləşməsində və ya cümlədə bir müstəqil mənəli sözün digərinə tabeliliyini reallaşdıran, eləcə də predmet, hərəkət, vəziyyət və əlamətlərin bir-birilə münasibətlərini ifadə edən köməkçi nitq hissəsidir. Linqvistik ensiklopedik lüğətdə isə sözləri söz birləşmələrinin asılı və əsas üzvləri arasında müxtəlif münasibətləri ifadə edən, söz birləşməsi və cümlə daxilində tabelilik əlaqəsini

həyata keçirən, morfoloji cəhətdən dəyişməyən köməkçi kateqoriya kimi müəyyənləşdirilir [9, s.593]. Sözönləri vasitəsilə ifadə olunan münasibətlərin diferensiasiyası qrammatik diferensiasiya hesab edilir, digər dillərdə bu, fleksiya ilə verilir, heç kəs fərqiə varmır ki, bu fleksiya leksik mənaya malikdir. Belə təsəvvür olunur ki, sözönləri ilə ifadə olunan hər hansı bir münasibət qrammatik səciyyə daşıyır ki, bunu bütün sözönlərinə şamil etmək olar. Dilçilərin bir qismi belə hesab edir ki, köməkçi nitq hissələrində, əsasən, sözönlərində həm leksik, həm də qrammatik mənalar mövcuddur [7, s.93]. Məlumdur ki, sözönlərində qrammatik mənə eynidir, bu, tabelilik əlaqəsinin ifadəsidir.

Sözönlərində leksik mənənin mövcudluğu məsələsinin prinsiplial səciyyə daşmasına baxmayaraq bununla bağlı yekdil fikir mövcud deyil. Leksik mənə yalnız verilən vahidə xas olan sözün semantik hissəsidir.

Sözönlərini nitqdə ən çətin dil hadisəsi hesab edən N.Vəliyeva sintaktik əlaqələrin ifadə olunmasında sözönlərinin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, onlar hal kateqoriyasını tamamlasa da, birləşdirici qrammatik mənədən əlavə leksik mənaya malik olduğundan onların tam eyni olduğunu demək olmaz [3, s.141]. Əlbəttə, bu məqamda müəllifin haqlı olduğunu düşünürük. Belə ki, leksik-qrammatik mənaya malik olan və ayrıca söz kimi formalaşan sözönlərini hal şəkilçiləri ilə eyniləşdirmək olmaz.

Sözönlərinin leksik çəkiyə malik olmaması fikrini qətiyyə qəbul etmirik, belə ki, ünsiyyət prosesində müəyyən funksiya daşıyan sözönləri həm də özündə müəyyən dərəcədə semantik yükü ehtiva etdirir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün B.Aksenenkonun dediklərini qeyd etmək yerinə düşər: “Sözönlərində leksik mənənin mövcudluğunu sübut etmək üçün eyni cümlə daxilində onları bir-birilə əvəzləmək kifayətdir: *They went to (across, from, into, round, out of, through) the village*”. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, sözönlərinin dəyişdirilməsi sayəsində verilmiş cümlənin mənəsi əsaslı şəkildə dəyişir [4, s.38]. Aparılan təhlillərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əgər müstəqil leksik mənaya malik olan sözlər semantik baxımdan sözönlü ilə əlaqə yaratmırlarsa, sözönlü də öz növbəsində onların semantik məzmununa hər hansı dəyişiklik gətirmir. Fikrimizi bu şəkildə izah edə bilərik: *to the village, across the village, ...* birləşmələri fərqli mənələrə malik olsa da, onların semantik nüvəsi dəyişməz qalır. Burada dəyişən sadəcə ismin formasıdır. Bu qəbildən olan dəyişikliklər feil formalarına xas deyil, onlar əlaqədə olduqları isimlərin müəyyən formada işlənməsini tələb edir.

B.İlyişin sözönlərində leksik mənənin olması ilə bağlı bənzər fikirləri bu gün də öz aktualığı ilə seçilir. Müəllif *The book is lying on the table*. “Kitab stolun üstündədir” və *The book is lying under the table*. “Kitab stolun altındadır” cümlələrində *on* və *under* sözönlərinin *to lie* feilinin tələbi ilə işlənmədiyini bildirərək qeyd edir ki, işlənen sözönlərinin yerinə *in, beside,*

near, above və s. kimi digər sözlərini istifadə etmək olar və burada sözlərin seçimi *book* sözünün *table* sözü ilə yerləşmə vəziyyətinə əsasən müəyyənləşir [8, s.50]. Göstərilən nümunələrdə sözləri isimlər (tərəflər) arasında sintaktik-semantik əlaqələri əks etdirməkdən savayı, həm də özünəməxsus leksik mənalara da ehtiva edir. Bənzər fikirlərə həmçinin A.Smırnitski [10, s.367], İ.İvanova, V.Burlakova və Q.Poçepçovun [7, s.151] tədqiqatlarında rast gəlmək olar. Müəlliflər eyni cümlə daxilində sözlərin əvəzlənərək belə bir fikir irəli sürürlər ki, sözləri sadəcə olaraq əlaqə deyil, həm də müəyyən münasibətləri üzə çıxarır. Bu fərqləndirici xüsusiyyət (münasibət) isə məhz sözlərinin leksik mənası sayəsində mümkün olur.

A.İsmayılovaya görə, sözlərinin leksik mənanın mövcudluğu onlara müstəqil söz statusu qazandırır. Daha sonra isə müəllif bu barədə qeyd edir: “Sözləri tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Onlar tarixən müstəqil mənalı sözlər kimi işlənmiş, zaman keçdikcə öz leksik məzmunlarını tədricən itirərək yeni qrammatik məna kəsb etmişdir” [2, s.13]. Müəllifin bu yanaşması bir qədər şübhə doğurur, belə ki, sözlərinin yalnız qrammatik mənanın mövcud olmasını qəbul etmək, fikrimizcə, mübahisəli məsələdir.

İfadələrin formalaşmasında müstəsna rolunu oynayan və köməkçi nitq hissəsi kimi səciyyələnən sözləri sayca məhduddur. V.Mateziusun qeyd etdiyi kimi, bu nitq hissəsi dildə eyni zamanda iki funksiya yerinə yetirir: reallığın bəzi ünsürlərini vurğulayaraq, onları müəyyən bir dilin sözləri ilə ifadə edir və bu seçilmiş gerçəkliyin dil ünsürlərinin bir-biri ilə əlaqəsini təmin edir, bunun nəticəsində də üzvi bir tam – cümlə yaranır [11, s.97].

Sözlərinin mürəkkəb struktura, müstəqil leksik mənaya malik olması, onların kateqorial, inteqral sem və diferensial əlamətlərdən təşkil olunması tezisindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, sözlərinin leksik mənası dedikdə, obyektlər arasında münasibətlərin konkret halı haqqında informasiya nəzərdə tutulur.

Sözlərinin leksik mənaya malik tamhüquqlü dil vahidləri kimi çıxış etməsinə sübut olaraq demək olar ki, onlar isim, feil və digər tammənalı nitq hissələrinə məxsus leksik-qrammatik proseslərin təsirini özlərində əks etdirirlər. Onlar, xüsusən, sinonimik və antonimik münasibətlərə girərək uyğun cümlük və qruplar əmələ gətirirlər; bundan əlavə, onlarda polisemiya hadisəsi geniş müşahidə edilir.

Sözlərinin leksik mənanın mövcud olduğunu göstərən bütün müəlliflərlə həmfikirik, fikrimizi isə belə əsaslandırırıq: a) koqnitiv semantika nöqtəyi-nəzərindən hər bir dil işarəsinin (əsas və ya köməkçi nitq hissəsi olmasından asılı olmayaraq) arxasında semantika durur; b) əsas nitq hissələrindən nəşət edən sözlərinin funksiyasının olması fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, onların həm də mənası var; c) sözləri leksik mənadan məhrum olduğu təqdirdə bir sözləni digəri ilə əvəzləmək mümkün olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. *İmanova S.X.* İngilis dilində zaman və məkan önlükləri. Bakı, 1980, 72 s.
2. *İsmayılova A.* İngilis dilində önlüklər və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 2006, 172 s.
3. *Vəliyeva N.Ç.* Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2008, 862 s.
4. *Аксененко Б.Н.* Предлоги английского языка. М.: Изд. Литературы на иностр. языках, 1955, 319 с.
5. *Виноградов В.В.* Русский язык. М.: Высшая школа, 1972, 616 с.
6. *Гак В.Г.* Теоретическая грамматика французского языка. М.: Добросвет, 2004, 861 с.
7. *Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г.* Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 284 с.
8. *Ильин Б.А.* Строй современного английского языка. Изд. 2-е. Л.: Просвещение, 1971, 366 с.
9. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Главный редактор В.Н.Ярцева. М.: Сов. Энциклопедия, 1990, 683 с.
10. *Смирницкий А.И.* Морфология английского языка. М., 1959, 440 с.
11. *Mathesius V.* On some problems of the systematic analysis of grammar // Travaux du Cercle Linguistique de Prague 6. Prague, 1936, pp.95-97